
POZORIŠTE I DIPLOMATIJA U KNJAŽEVINI CRNOJ GORI

Luka I. Milunović

Considering specifically listed examples, the author points to the role that theatre and beginning of the regular theatrical life in the Principality of Montenegro after the Berlin Congress had or was meant to have in the diplomatic efforts of this small and poor Balkan country.

Odlukama Berlinskoga kongresa (1878) poslije završetka Veljega rata (1876–78) koji je uspješno vodila sa Otomanskom imperijom, Knjaževina Crna Gora se ponovo pojavila na političkoj karti svijeta kao država sa potpunim međunarodnim kapacitetom. Time su okončana bezmalo puna četiri stoljeća stalnih ratovanja i ulaganja velikih diplomatskih napora kako bi, u suštini nikada potpuno pokorena, Crna Gora – država u čijoj je prijestonici, na vrhuncu zamaha renesansnoga duha (1494–96) štampano nekoliko izdanja inkunabula – ponovo postala i formalno ravnopravna članica međunarodne zajednice.

Novonastala međunarodna pozicija, ali i domaće prilike nalagale su državi da na unutrašnjemu planu otpočne, rekli bi, intenzivnu trku sama sa sobom. Trebalo je skoro na svima

poljima ubrzano prevazilaziti krupne zaostatke u razvoju što je kao posljedicu moralo donijeti veoma dugo trajanje neprekidnih, teških borbi za slobodu i stvaranje uslova za elementarnu egzistenciju. Na međunarodnome planu, pak, bilo je veoma poželjno mijenjati percepciju o Crnoj Gori koja je u Evropi i svijetu uglavnome doživljavana kao država – *specifični vojni logor* odakle Crnogorci inspirišu, planiraju, te pokreću i vode aktivnosti na oslobađanju naroda koje su tada pritskale velike carevine i to ne samo na teritorijama koje doživljavaju kao svoje, već i na širim regionalnima, pa i evropskima prostorima

U najužemu fokusu državne pažnje i djelovanja, pored prosvjete, odmah se morala naći i kultura. Osamdesete godine 19. stoljeća, prva čitava posljeratna decenija u Knjaževini Crnoj Gori, donijeće niz značajnih pregnuća na kulturnome polju. Najzapaženiji rezultati će biti ostvarivani pokretanjem redovnoga i organizovanoga pozorišnoga života. Pozorišni život će, naime, snažno krenuti već na samome početku 1884. godine, koju u našima radovima označavamo kao *godinu pozorišta* u Crnoj Gori. Radi razotkrivanja (objašnjenja *emplotmentom*¹) treba se zato odmah zapitati: što se to, počevši od 1884. godine (početak prve etape razvoja)² zapravo neposredno desilo u kulturi i pozorišnome životu ove male i siromašne³ evropske

¹ Emplotment (bukvalno neprevodiva kovanica Hejdena Vajta) = niz istorijskih događaja objedinjenih u jednu naraciju kroz svojevrzni zaplet. Vidi: Hejden Vajt, *Metaistorija*, Podgorica, 2011, str. 10.

² Razvoj pozorišta u Crnoj Gori od početka redovnoga i organizovanoga pozorišnoga života 1884. godine do početka Prvoga svjetskoga rata možemo posmatrati u dva perioda (1884–908) i (1909–14) odnosno do i od početka rada stalnoga državnoga profesionalnoga teatra. U prvome periodu uočavamo dvije etape (1884–88) i (1889–908). Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1896*, Cetinje, 2006, str. 269.

³ Na osnovu odluka Berlinskoga kongresa Crna Gora je više nego dvostruko uvećala državnu teritoriju (sa 4.400 km² na više od 9.000 km²).

države? U ovoj prilici tek šturo pobrajamo osnovne činjenice: (1) Nastalo je izuzetno dramsko djelo (Autor je niko drugi do sam suveren države, knjaz i gospodar Nikola I Petrović Njegoš).⁴ (2) Prikazanom predstavom otpočeo je redovni pozorišni život (Od prikazivanja na Cetinju⁵ *Balkanske carice* – još neobjavljenoga dramskoga djela, pozorišna produkcija se može kontinuirano i dokumentovano pratiti). (3) Formirano je domaće diletantsko pozorišno društvo (Pored pomenutoga Društvo je prikazalo još nekoliko dramskih djela). (4) Pozorišni talas je zahvatio i druge gradove Crne Gore. (U: Nikšiću, Podgorici, ... formirana su pozorišna društva i otpočelo prikazivanje pozorišnih predstava). (5) Gostuje putujuća profesionalna pozorišna trupa iz inostranstva (Trupa Đ. Protića, Cetinje, 1884. god). (6) Ostvareno je prvo gostovanje (turneja) domaćega ansambla (U okviru programa svečanosti zvaničnoga

Dacija, t.j. osnovni porez (državni prihod) je iznosio 303.381,98 fijorina u 1883. godini. Po osnovu ostalih prihoda (prirezi, takse, monopoli i dr.) država je prihodovala još cca 200.000 fijorina. Radi lakšega samjeravanja pomenutih novčanih iznosa napomenućemo da se vrijednost, tada najpopularnijega zlatnoga novca, kovanica nazivanih *napoleon* (napoleonodor, *napoleons d'or*; cca 6,45 gr. 900‰ Au) do kraja 19. stoljeća kretala od 9,45 do 9,96 fijorina. Luka I. Milunović, „Kursevi i obračun valuta u knjaževini Crnoj Gori“, u: *Novac u Crnoj Gori* (zbornik radova sa naučnoga skupa), Cetinje, 2007, str. 261–286.

⁴ *Balkanska carica*, istorijska drama u stihu sa tri čina. Knjaz Nikola I međutim nije bio prvi pjesnik i dramski pisac iz crnogorske dinastije Petrović Njegoš. Mnogo uspješniji književnik je jedan od njegovih prethodnika – Petar II (1813–1851) autor (takođe) istorijskih drama u stihu: *Gorski vijenac* i *Šćepan Mali*.

⁵ Prema popisu stanovništva iz 1879. godine Cetinje (urbano središte) je imalo 783 stanovnika, a sa prigradskima (obod Cetinjskoga polja) naseljima blizu 2000 stanovnika (*Popis stanovništva Crne Gore: po okružjima, varošima i selima –1879*, Zbornik dokumenata, Knjiga I, Cetinje, 2009, str. 9–77).

dočeka Nove, 1885. godine u Podgorici pozorišno društvo sa Cetinja je prikazalo 3 predstave) (7) Prva pozorišna sezona ostvarena 1884/5. godine (Produkcija domaćega društva na matičnoj sceni i turneji, te inostrane profesionalne pozorišne trupe na gostovanju, dozvoljava da govorimo o prvoj pozorišnoj sezoni koju možemo dokumentovano pratiti.)⁶ (8) Domaća periodika veoma često i opširno piše o pozorištu (kao rijetko kada teatar je prisutan na starnicama domaće štampe. *Balkanska carica* nije, doduše, prećutana ni u inostranstvu). (9) Nastaje moderna crnogorska pozorišna kritika (Domaći autori objavljuju prikaze predstava i u stranoj štampi). (10) Počela je izgradnja Zetskoga doma (Prvo zdanje namijenjeno za pozorište, druge javne djelatnosti, te rad institucija kulture i nauke u Crnoj Gori). (11) Pokrenut književni list (od januara 1884. godine izlazi „*Crnogorka: list za književnost i pouku*“).⁷

Kulturna pregnuća, a posebno pokretanje redovnoga pozorišnoga života trebalo je, sa jedne strane, da doprinesu osnaživanju i širenju uvjerenja o ubrzanome ostvarivanju neposrednih ciljeva na unutrašnjemu planu (ekonomsko snaženje stanovništva uz formiranje savremenoga društvenoga ambijenta sa pogledom stalno uprtim prema razvijenima evropskima centrima) dok se, sa druge strane, očekivalo da u

⁶ Vrlo oskudni precizniji podaci o predstavama koje su prikazane 1873/74. godine, bar za sada ne dozvoljavaju da u ovome slučaju možemo bezuslovno govoriti o pozorišnoj sezoni.

⁷ O prvoj etapi razvoja teatra u Crnoj Gori vidi: Luka Milunović, *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori 1884–1888*, Podgorica, 2001. O pozorišnoj produkciji u drugoj etapi vidi: Luka I. Milunović, „Karakteristike pozorišne produkcije u Knjaževini Crnoj Gori 1889–1908“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti*, knjiga 30, Podgorica, 2012, str. 179–96 (Dobar dio sadržaja pomenute publikacije, kao i drugi radovi autora na teme iz kulture dostupni su na: www.montenegrina.net. kao i Internet adresama crnogorskih naučnih i stručnih časopisa đe su objavljeni).

isto vrijeme odigraju ne malu ulogu u međunarodnoj promociji države i njene politike. Na spoljnopolitičkome planu sve ukazuje na namjeru da se uz obezbjeđivanje rasta ugleda države, utiče na formiranje opštega povoljnoga mišljenja i sticanja veće naklonosti prije svega velikih sila i centara odlučivanja.

Mnogi spoljnopolitički ciljevi će biti promovisani i dijelom ostvarivani putem napisa o kulturnima događajima, koje je vrlo intenzivno donosila domaća, ali bilježila i inostrana periodika. U državnome vrhu Crne Gore formirano je, čini se opravdano, očekivanje da će privući pažnju važnih krugova u Evropi ako se, u do tada po percepciji iz inostranstva dominantno ratničkoj državi, pokrene naglašeno angažovanje na polju kulture i naročito pozorišta kao svojevrsnoga akorda umjetničkoga izraza. Pokaže li se ovakvo očekivanje opravdanim tada bi veoma učinkovito moglo biti da se kroz tekstove o kulturnima događajima plasiraju i promovišu aktuelne političke poruke. Uz ovakva razmišljanja na Cetinju treba stalno imati na umu da im je na ruku išao ipak kulturno-politički kuriozitet, tj. činjenica što je sam suveren države dramski pisac⁸ čija se nova drama sa uspjehom upravo izvodi. Pored promocije države, njene nove političke orijentacije i razvoja kulture, pisanje periodike o knjaževnoj drami, njenome izvođenju, kasnije prijevodima i

⁸ U bečkoj *Novoj slobodnoj presi* (*Neue freie Presse*, Wien, 1885. godine) dr Lazo Kostić će napisati: „Kad pak vladalac jednog, u najizvrsnijem značenju riječi, ratobornog junačkog naroda, a poslije dva krvava rata, gdje je sam svojom glavom dijelio muke i opasnost sa svojim hrabrim vitezovima, a jednu od najljepših pobjeda svojim vojvodskim darom odlučio – kada takav vladalac, – pošto je oružje položeno i mir u zemlji nastao – između ostalih djela kulture ode na dramsko pjesništvo: toga po mom znanju nije nikad bilo. Nikola I do sad je prvi i jedini predstavnik kneževa te vrste.“ Iste godine prijevod teksta L. Kostića o *Balkanskoj carici* preniće list *Pozorište* iz Novoga Sada.

kompozicijama na njen tekst,⁹ te porukama koje nosi, trebalo je da znatno doprinese upravo afirmaciji suverena i, kako je vjerovao, pomogne mu u lakšem ostvarivanju ličnih i dinastičkih aspiracija i nakana.

Tokom početne godine naročito, ali i tokom čitave prve etape (1884–88) razvoja crnogorskoga teatra, perioda kojemu ovđe dominantno posvećujemo pažnju, političke nakane Cetinja prezentirane su u tekstovima kroz domaću, ali kada su prilike dozvoljavale i inostranu periodiku. Kroz priloge u periodici slate su jasne političke poruke namijenjene poglavito međunarodnoj, ali i domaćoj javnosti. U objavljenima prilozima, neposredno uz osvrte i razmatranja postignuća glumaca na sceni (prvi koraci moderne crnogorske pozorišne kritike) ili toku izgradnje zdanja za teatar, štampa će opširno isticati i aktuelna stremljenja u politici crnogorske države. Držimo zato da će nam, upravo napisi o pregnućima u kulturi koje donosi periodika, najadekvatnije ilustrovati ovaj, da tako kažemo, najtransparentniji oblik promocije državne politike Knjaževine Crne Gore.

Kada je oblast kulture u pitanju osamdesetih godina 19. stoljeća političke poruke sa Cetinja su slate uz tretiranje u štampi možemo reći dominantno dvije teme:

(I) Pozorišna produkcija (**a.** početak i tok redovnoga pozorišnoga života, predstave domaćega i gostujućega ansambla, dramska književnost i **b.** prisustvo na predstavama visokih uzvanika iz inostranstva i odnos čalnova diplomatskoga kora).

⁹ Ne mislimo samo na operu *Balkanska carica* Dionisija de Sarna San Đorđa, koja je izvedena i štampana u Trstu početkom devedesetih godina 19. stoljeća, nego i na druge kompozicije nastale po tekstovima kralja Nikole I Petrovića, na primjer čuvenoga hrvatskog kompozitora Franja Serafima Vilhara Kalskog (vidi: Luka I. Milunović, „Prepiska F. S. Vilhara-Kalskog sa crnogorskim dvorom“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti* CANU knjiga 28, Podgorica 2010, str. 235–244).

(II) *Izgradnja Zetskoga doma* (prvo zdanje u državi namijenjeno za pozorište, te druge umjetničke, kulturne, informativne, edukativne i naučne potrebe – odnos iz inostranstva i predstavnika stranih država).

Prije nego što ukažemo na političke poruke sa Cetinja poslate u okviru obrade pomenute dvije kulturne teme, treba učiniti nekoliko napomena. Pišući o pozorištu, domaća periodika je, ne bez iskazivanja političkih afiniteta, koliko je god moguće kontinuirano objavljivala i vijesti kada se u inostranstvu pojave dramska djela stranaca na crnogorske teme,¹⁰ te prijevodi, izdanja, ili se na sceni prikazu djela crnogorskih autora (naravno, ovo će se najčešće odnositi na književne radove knjaza Nikole I Petrovića).¹¹

¹⁰ Na širi značaj dramskih radova na crnogorske teme za stvaranje slike o Crnoj Gori koji su nastali ranije u inostranstvu već je ukazano u literaturi. Profesorica univerziteta u Joanini (Grčka) u svome radu ističe: „U vezama, dakle, Crne Gore sa Zapadnom Evropom, kao karika koja premošćava period Napoleonovih osvajanja na Balkanu s pedesetim godinama 19. vijeka, mogla bi da se iz objavljenih tekstova, posebno putopisnih, izdvoji opera (*opéra-comique*) *Les Monténégrins*, koju je 1846. napisao Žerar de Nerval (1808–85). Angeliki Konstantakopoulou, *Politique et mémoire dans les Balkans: Le Monténégro vu de Grèce*, Jannina, 2004. (navodimo po crnogorskome izdanju: *Grčke slike Crne Gore: do Prvog svjetskog rata*, Podgorica, 2011, str. 66). Za našu temu sa ovoga aspekta interesantne su studije: (1) Ivona Jovanović, „Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)“, Podgorica, 2016. i (2) Jelena Knežević, „Njemačka književnost u Crnoj Gori do 1945“, Podgorica, 2012.

¹¹ Do kraja 19. stoljeća crnogorska periodika će donositi vijesti o prikazivanju *Balkanske carica* van Knjaževine Crne Gore: Šibenik (1887), Petrograd (1889), Kotor (1891, arija iz opere), Trst (1890/1, opera), Niš (1893), Vranje (1893); Herceg Novi (1893), Novi Sad (1895. i 1900) Kikinda (1898), Bijelo Polje (1900), dok su slike iz „Pjesnika i vile“ prikazane u Mostaru 1898. godine, ...

Pri procjeni širine domašaja koje su mogli imati napisi u crnogorskoj periodici treba imati na umu da su diplomatska predstavništva stranih država u Crnoj Gori i određene važne adrese u inostranstvu, redovno dobijali *Glas Crnogorca*, te da su pretplatnici ovoga glasila van Crne Gore, naročito oni iz okruženja, aktivno doprinosili da njegov sadržaj i saopštene poruke ne ostanu šire nepoznate. Kada je domaća čitalačka publika u pitanju, a to se može reći i za veći dio čitalaca u okruženju, napisi u novinama, posebno *Glasi Crnogorca*, su shvatani kao neposredni stavovi i poruke najviše državne vlasti bez obzira na temu koju tretiraju, te da li su direktno, ili indirektno saopšteni. Ovo se naročito odnosi na napise u kojima se na bilo koji način pominje knjaz Nikola I. Treba napomenuti i to da je drama *Balkanska carica*, kao uostalom i druga knjaževa književna djela, puna aktuelnih političkih i moralnih poruka i pouka. Sam Knjaz je bio svjestan da će publici (narodu sa niskim stepenom pismenosti i obrazovanja) sa pozornice, kroz usta glumaca, relativno lako i efikasno saopštiti političke poruke i uputstva. Napomenućemo da i to što su knjaževa djela pisana u stihu pomaže da manje obrazovani slušaoci saopštene poruke lakše zapamte i kasnije prenose u svojim sredinama đe žive. Konačno, djelovi knjaževih književnih djela nerijetko će biti korišteni kao potpora ili objašnjenje izrečenoga stava. Ne treba zanemariti i uticaj još uvijek žive tradicije formirane uglavnome u proteklama stoljećima. Narodne pjesme sa sadržajem o značajnima istorijskima događajima (uglavnome bitkama) kao što su kasnije i djela Petra II Petrovića Njegoša često su govorena naizust, ili pjevana uz narodni instrument – gusle, na porodičnima, ili širima skupovima.¹² Djelovi, ili pojedini

¹² U dokumentu na crnogorskome i njemačkome jeziku koji je profesor Marko Dragović objavio 1885. godine za *evropske muzike* u poređenju sa guslama se kaže: „...ove teže upliv svoj na vojnika pokazati za vreme borbe

stihovi pamćeni su i u narodu ponavljani kao mudri iskazi, tj. izreke, ili gnome.

Interesantno je napomenuti da djela crnogorskih gospodara, ili njihovi djelovi, nijesu izvođena samo na pozoricama u gradovima već i manjima mjestima, pa i selima po Crnoj Gori najčešće u okviru ustaljenih programa na školskim priredbama koje su obično bile upriličene na kraju polugodišta, ili školske godine. Ovakvima programima koje su izvodili školarci, posebno u manjima mjestima, pored đaka i njihovih roditelja prisustvovali su viđenije ličnosti iz toga kraja, kao i važni gosti.

Za ilustrovanje i potporu saopštenima konstatacijama o promociji državne politike kroz tekstove o kulturnima zbivanjima (pozorišne predstave i zidanje Zetskoga doma) dominantno ćemo se oslanjati na pisanje crnogorske periodike pa treba podštetiti da je tokom čitavoga perioda koji posmatramo, redovno izlazio samo neđeljnik *Glas Crnogorca*. Ostali naslovi serijskih publikacija toga perioda (ne više od desetak) posebno oni koji su se nešto više bavili pitanjima iz oblasti kulture, uglavnom su izlazili tek jednu ili dvije, odnosno u boljem slučaju samo 3–4 godine. Dok citiramo *Glas Crnogorca: List za politiku i književnost* valja znati da je ovaj neđeljnik, iako se u impresumu iskazivao kao glasilo u privatnome (nevladinome) vlasništvu, ustvari je neprestano bio pod punom kontrolom najviše državne vlasti i

postavljajući njega u carstvo harmonije. Ovim načinom uči ona njega smrt zaboraviti šaptajući mu u uši: da je sladko i dično za otečestvo svoje umrijeti. Gusla na protiv čeka na svršetak borbe, čeka na održanu pobjedu, da pjesmi, koja zasluženu hrabrost hvali samo Eho daje, ostavljajući duševnij upliv okriljenom orudiju pjevca t. e. rječima, da ga one proizvedu, kao što je prilično.“ (*Zeta*, I/1885, br. 7, str. 54–5 i Ibidem, br. 9, str. 74–5). Nastanak dokumenta se vezuje za 1851. godinu, odnosno sami kraj vladavine Petra II Petrovića Njegoša.

kontinuirano na prvoj stranici (rubrika *Službeni dio*) donosio oficijelne odluke knjaza Nikole I i zakonske akte državnih organa.¹³

I Pozorišna produkcija

(a.) Početkom 1884. godine upravo pokrenuti list za kulturu *Crnogorka* (izlaziće samo u dvije kalendarske godine) u prvome i drugome broju donosi *recenziju* (za ono vrijeme veoma opširni tekst u dva nastavka) o predstavama *Balkanske carice*, istorijske drame u stihu (prikazane: 2, 3. i 10. januara 1884. godine).¹⁴ Važno je istaći da recenziju piše Jovan Pavlović, direktor Gimnazije, predsjednik Cetinjske čitaonice – društva koje upravo realizuje sve kulturne aktivnosti, ličnost koja će uskoro biti imenovana za ministra prosvjete i crkvenih poslova, resora kojem je u Knjaževini Crnoj Gori, pored obrazovanja, pripadala nauka i kultura.

Na samome početku prvoga nastavka recenzije o predstavama, autor čitaocima skreće pažnju na direktnu povezanost samoga prikazivanja pozorišne predstave, ali i događaja u drami sa dotadašnjom istorijskom sudbinom i novima orijentacijama u državnoj politici Crne Gore:

„Mučno li bješe muzama Melpomeni i Taliji uspjeti se uz Krstac i osvojiti za se jedno skromno mjestance na polju Cetinjskom, gdje je do jako samo bog Marat neograničeno vladao!

¹³ O ovoj posebnosti (specifično *Quid pro quo*) ili protivuriječnosti kod pojava u kulturnome miljeu crnogorskoga društva sa kraja 19. i početka 20. stoljeća (formalno iskazivanje kao privatno, a u suštini funkcionisanje kao državno) smo pisali analizirajući položaj čitaonica, odnosno čitaoničkih društava (Luka I. Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 63–91).

¹⁴ U okviru teme interesantno je napomenuti da su predstve prikazane u prizemlju građevinski još nedovršene kuće vojvode Maša Vrbice, koju će godinu dana kasnije otkupiti turska država i tu smjestiti svoje diplomatsko predstavništvo u Knjaževini Crnoj Gori.

Ali vremena se mijenjaju, Hram Janusov stoji već od nekoliko godina zatvoren i u Crnoj Gori. A Crna je Gora ne samo *junačko gnijezdo* nego i *gaj pjevača* – kao što nam se lijepo kaže u istoj *Balkanskoj Carici*.¹⁵ Autor priloga u *Crnogorki* dalje, u kratkome osvrtu na publiku sa predstave ne propušta da primijeti prisustvo: „... tu je bilo i diplomatsko tijelo...“, da bi na kraju teksta o izvođenju predstava posebno naglasio: „Završavajući izvještaj ovaj ne možemo a da ne dodamo na kraju: Bože daj, da ova prva predstava prvog dramskog djela crnogorskog bude početak novoga jednoga doba za Crnu Goru...“¹⁶

Preko domaće štampe su uz opise prikazivanja predstava, posebno knjaževih dramskih djela, slate poruke i o karakteru vladavine i vjerskoj toleranciji u zemlji koja je upravo izašla iz rata sa dugačije religiozno orijentisanom vojnom silom. Pri opisu samoga dolaska pozorišnoga društva Cetinjske čitaonice u, tek koju godinu ranije oslobođenu, Podgoricu će će prikazati knjaževu *Balkansku caricu* u okviru oficijelnoga državnoga dočeka Nove 1885. godine, autor u *Crnogorki* oseća potrebu da istakne: „Jarko suce razlijevalo se po pitomoj Zeti i bilo već na zahodu, kada su uljegli u „šeher“. Hodža je vikao svoj *akšam*, fratar je davao zvoniti *zdravo Mariju*.“¹⁷ Pomenućemo u ovome kontekstu i prikaz predstave *Balkanska carica* koja je nekoliko godina kasnije data u okviru obilježavanja „10-togodišnjice ulaska crnogorske vojske u Podgoricu.“, de se kaže: „Po svršetku III-eg čina deklamovao je posvetu „Balk. Carice“, gosp. Mujo M. Adžiahmetović,

¹⁵ *Crnogorka*, I/1884, br. 1, str. 7. Krstac je prevoj na putu od morske obale tj. Kotora do Cetinja.

¹⁶ Ibidem, br. 2, str. 20.

¹⁷ „Balkanska carica u Podgorici“, *Crnogorka* II/1885, br. 1, str. 4–5. O ovome događaju nije pisala samo crnogrska štampa. Šire tekstove donijeli su i zagrebački *Vijenac* (feljton, br. 17–20) zatim bečka *Neue frei Presse*, čije je pisanje na ovu temu u prijevodu prenijelo novosadsko *Pozorište*.

učitelj muhamedanske osn. Škole na opšte zadovoljstvo.“¹⁸ Istim povodom u Podgorici je i naredne, 1890. godine prikazana „Balkanska carica“. U prikazu predstave autor će između ostaloga istaći: „... isto sam ovom prilikom primijetio, a to je da su 2/3 publike sačinjavali mjesni Muhamedanci, a kao što sam doznao oni svagda, slične pojave prate i posjećuju u najvećoj mjeri.“¹⁹

(b.) Posmatrajući sa međunarodnoga plana, poseban segment pri organizovanju i sprovođenju svih kulturnih aktivnosti, naročito u Prijestonici, ali i drugim gradovima kada bi se za to ukazala prilika, čini naročita pažnja koja je ukazivana prisustvu diplomatskih predstavnika i visokih uzvanika iz stranih država ovima događajima. Članovi diplomatskoga kora u Crnoj Gori redovno su pozivani da prisustvuju pozorišnim predstavama, a zatim bi njihovo prisustvo obavezno pedantno bilježila tekuća periodika.²⁰ Interesovanje članova diplomatskoga kora za kulturne događaje na Cetinju možemo posmatrati sa bar dva osnovna aspekta: službenog i privatnog. Sa jedne strane, uvijek su dolasci na predstave samoga knjaza Nikole I, ili članova njegove porodice, svakako morali dodatno motivisati diplomatske predstavnike na Cetinju da prisustvuju ovima kulturnima događajima. Sa druge strane pak, ovi kulturni događaji su bili vrlo rijetke prilike na Cetinju đe su

¹⁸ „(S. L.) Podgorica 28 januara.“, *Glas Crnogorca*, XVIII/1889, br. 6, str. 3. Navodimo po: „XXVII“ u: „Pozorišna kritika u crnogorskoj periodici 1884–1916: Hrestomatija“, / Luka I. Milunović Ljiljana Milunović, Cetinje, 2004, str. 103.

¹⁹ J.B. M...., „,,Podgorica, 6. februara.“, *Glas Crnogorca*, XIX/ 1890, br. 7, str. 2. (autor citiranoga prikaza predstave za sebe kaže da je stranac!).

²⁰ Početkom 20. stoljeća domaća štampa će zabilježiti da su u jednoj prilici članovi diplomatskoga kora sami javno izveli pozorišnu predstavu na Cetinju (Ivona Jovanović, *Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914)*, Podgorica, 2016, str. 188–189).

akreditovani diplomati – rezidenti i članovi njihovih porodica mogli sebi priuštiti bar malo društvene zabave.²¹

Već smo pomenuli da je list *Crnogorka* u okviru opširne recenziji o predstavama *Balkanske carice*, zabilježio i prisustvo *diplomatskoga tijela*. Za ilustraciju koliko se vodilo računa o svima detaljima koji bi mogli imati ma kakvu međunarodnu konotaciju napomenućemo i to da je u istome tekstu istaknuto kako je pomenuta predstava odigrana: „... treći put u utorik, 10. ov. m. u oči polaska Njegovoga visočanstva knjaginje Milene u Pariz.“²²

Prisustvo stranih diplomatskih predstavnika pozorišnim predstavama bilježiće uredno *Crnogorka* i kasnije. Po prikazivanju jednočinki *Šaran* i *Pola vina pola vode* (mart/april, 1884. god.) ovaj list u prikazu navodi: „Pored Njegove Svjetlosti Nasljednika i g. đe Stane, majke NJ. Veličanstva mogli su se vidjeti u ,ložama‘ strani zastupnici: ruski, turski, austrijski i naši viši činovnici. Mnogi od njih, koji znaju bez sumnje, šta su pozorišta i teatralne snage, po svršetku predstave izražavali su jedni potpuno zadovoljstvo, a drugi ne malo čuđenje.“²³ Prisustvo diplomata na predstavi pomenutih jednočinki pored *Crnogorke* bilježi i *Glas Crnogorca*: „Osobito nas je obradovalo i to što su lože stranih zastupnika i naših velikodostojnika pune bile.“²⁴

Svima je bilo veoma stalo da strani diplomatski predstavnici na Cetinju što redovnije prate pozorišne predstave, pa je u

²¹ U kritički intoniranome osvrtu na jednu od prikazanih predstava stoji: „... No dostaviti obitaocima naše malene prestonice, siromašne u raznovrsnim upečatcima velikosvjetske varoši, zdravu pouku i korisnu zabavu – to mogu naši svojevoljno rekrutirani, mjesni glumci, čemu je najbolji dokaz to, što su i ove predstave bila zauzeta gotovo sva mjesta našeg provizvornog teatra.“ (?), *Pozorište, Crnogorka*, I/1884, br. 10, str. 84).

²² *Crnogorka*, I/1884, br. 2, str. 20.

²³ *Pozorište, Crnogorka*, I/1884, br. 10, str. 84.

²⁴ Anonim, „Cetinje, 17. marta“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 12, str. 2.

nekim prilikama samo prikazivanje inicirano, ili termin prilagođen boravku nekoga diplomate u Crnoj Gori. Knjaz Nikola I je naravno imao i lični interes da njegovo dramsko djelo bude prikazano pred što reprezentativnijom publikom. U *Glasu Crnogorca*, rubrika *Domaće vijesti*, čitamo posebnu crticu: „-Velikobritanski zastupnik pri dvoru Njegovog Visočanstva Knjaza, g. Grin, stigao je amo iz Skadra prošle nedjelje, i vrnuo se ove nedjelje opet natrag. Poslanik Grin je prisustvovao predstavama *Balkanske Carice* i *Maksima Crnojevića*.“²⁵ Predstave su prikazane na Cetinju 18. odnosno 19. februara 1884. godine. Napomenućemo da je tokom te godine ovo bilo posljednje prikazivanje pomenutih dramskih djela na Cetinju.

Kulturna pregnuća u Crnoj Gori veoma je pažljivo pratio i Kimon Argiropulo, diplomatski predstavnik Rusije na Cetinju, što će brižljivo registrovati periodika. Prisustvo knjaza Nikole I sa članovima porodice na zvaničnome dočeku Nove 1885. godine u Podgorici, kada je u okviru zvaničnoga programa prikazana *Balkanska carica* pažljivo će zabilježiti i *Glas Crnogorca*. U opširnome tekstu na prvoj stranici ovoga glasila se ističe: „U pratnji su se nalazili mnogobrojni dostojanstvenici crnogorski i carsko-ruski zastupnik na Cetinju g. Argiropulo.“²⁶

²⁵ *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 9, str. 3. Green, SIR William Kirby Mackenzie (1836–91) je bio diplomatski predstavnik Velike Britanije u Knjaževini Crnoj Gori u svojstvu otpravnika poslova od 1879–86. W. Grina je zamijenio Valter Bering. Prema dvorskim bilješkama u vrijeme dolaska Beringa i njegovoga zvaničnoga prijema na Dvoru biće odigrana predstava *Balkanska carica*. Interesantno je napomenuti da osm zapisa u primjerku kalendara (rubrika bilješke) koji je korišten na Dvoru nemamo drugih podataka da je ova predstava prikazana. Luka I. Milunović, *Pozorište Zetski dom 1884–1996*; Cetinje, 2006, str. 143–4.

²⁶ Anonim, „Svečanost u Podgorici“, *Glas Crnogorca*, XIV/1885, br. 1, str. 1 (navodimo po Luka Milunović, *Pozorište u Knjaževini Crnoj Gori*, Podgorica, 2001, str 124).

**Данас у уторник 14. фебруара 1884. представљаће
се први пут:**

у корпет позоришног фонда читаонице цетињске

„МАКСИМ ЦРНОЈЕВИЋ“

**трагедија у 5 чинова, с певањем, од др. Лазе
Костића.**

Л И Ц А:

Дужде од Млетака	—	—	—	Г. Широ Огњеновић.
Борђе, син му	—	—	—	Г. Нико Татар.
Анђелија, кћи му	—	—	—	Г. Горде Вукотићева.
Филета, удовица дуждевог сина				
Марка	—	—	—	Г. Марија Петровићева.
Иво Црнојевић	—	—	—	Г. Јован Павловић.
Јевросима, жена му	—	—	—	Г. Мила Павловићка.
Максим, син му	—	—	—	Г. Блажо Петровић.
Милош Обренбеговић	—	—	—	Г. Новица Ковачевић.
Јован, капетан Ивин синовац				Г. Широ Половић.
Илија Ликовић	—	—	—	Г. Марко Лековић.
Милић Шереметовић	—	—	—	Г. Васо Шипер.
Буро Кујунџић	—	—	—	Г. Мило Мартиновић.
Надан Бојимир	—	—	—	Г. Симо Мартиновић.
Радоје, Црногорац	—	—	—	Г. Радоје Рогановић.
Прва образина	—	—	—	Г. Божо Новаковић.
Друга образина	—	—	—	Г. Никола Брзута.
Винокоша	—	—	—	Г. Буро Перовић.

Црногорци, Млечани, образине, снатови, слуге.

Збива се у Млечима и у Црној Гори.

Novosadski list *Pozorište* iz 1884. godine

Prisustvo K. Argiropula zabilježeno je i u ne tako opširnome tekstu o prikazivanju istoga dramskoga djela krajem 1888. godine, prvi put, u doduše još uvijek nedovršenome, zdanju Zetski dom: „U loži dvorskoj, koja je također bila za ovu priliku postavljena, vidio se do svršetka i g. Argiropulo carsko-ruski ministar-rezident.“²⁷

²⁷ Kimon Emanuilović Argiropulo je bio rezidentni diplomatski predstavnik carske Rusije u Knjaževini Crnoj Gori, za razliku od svojih kolega iz nekih Evropskih država koji su živjeli u većim gradovima u susjedstvu Crne

Naredne, 1889. godine dinastija Petrović je ostvarila značajnu međunarodnu afirmaciju povezujući se direktnima rodbinskim vezama sa ruskom carskom porodicom Romanov. U povodu vjeridbe knjaževe ćerke Milice za Velikoga ruskoga knjaza Petra Nikolajeviča Romanova²⁸ na Cetinju je organizovana svečana pozorišna predstava. Pozvana je profesionalna putujuća pozorišna trupa iz inostranstva da u okviru repertoara koji će prikazati na Cetinju pripremi *Balkansku caricu*, uz obavezu da za ovu priliku bude ojačana dramskim prvakom sa regionalnih scena i dramskim piscem Milošem Cvetićem. U opširnijemu prilogu o ovoj predstavi u *Glasu Crnogorca* čitamo: „Ovo bješe prvi put što *pravi glumci* prikazaše ‚Balkansku Caricu‘. Zaista sjajna prilika. Kao gledaoci:“... „u diplomatskoj loži, svi predstavnici velikijeh država, a po sjedištima odabrana lica iz Crne Gore i strani gosti i gošće.“²⁹ Za našu temu je interesantno što će u širem prikazu predstave *Nova Zeta* pedantno zabilježiti ličnosti koje su predstavu pratile iz dvorske lože: „U prostranoj dvorskoj loži pod ukusnim visokim baldakinom u prvom redu vidjeli su se Njihova Visočanstva Knjeginje *Milena* i *Darinka*.³⁰ Velika vojvotkinja gospođa *Stane*,³¹ Njezina svjetlost *Knjaginja Zorka*³² i Njegovo Carsko Visočanstvo Veliki Knjaz *Petar Nikolajevič* sa svojom vjerenicom, Svijetlom Knjaginjom Milicom; u drugom redu se vidio Njegovo Visočanstvo Knjaz *Nikola* i njezina Svjetlost Knjaginica *Olga* i svijetle Knjaginjice Gore i povremeno dolazili na Cetinje.

²⁸ Veliki knjaz Petar Nikolajevič je unuk ruskoga cara Nikolaja I i brat od strica tada vladajućega ruskoga cara Aleksandra III Romanova.

²⁹ *Glas Crnogorca*, XVIII/1889, br. 29, str. 3.

³⁰ Ovđe i dalje u citatu kurziv kao u originalu. Milena je supruga vladajućega knjaza Nikole I, a Darinka supruga prehodnika Nikole I na crnogorskome tronu knjaza Danila I. Darinka je tu sa svojom ćerkom Olgom.

³¹ Majka knjaza Nikole I.

³² Ćerka Knjaza Nikole I, žena budućega kralja Srbije i Jugoslavije, Petra Karadorđevića.

Stane, Jelena i Ana i Svijetli Knjažević *Mirko*,³³ u trećem redu Njih. Svjetlosti Knjaz Petar Karađorđević i Knjaz nasljednik *Danilo* sa ostalom pratnjom.³⁴

Ovakav događaj odmah pokreće razmišljanja bar u dva pravca. Sa jedne strane, prisustvo na pozorišnoj predstavi toliko krunisanih glava (ili će za koju godinu biti krunisane) u skromnoj prijestonici, male države na Balkanu u još građevinski nedovršene pozorišnome zdanju nije moglo ostati bez pažnje: očekivano u zemlji, ali i regionu, pa samim tim i kod velikih sila koje su bile zainteresovane da pažljivije prate kretanja na tome prostoru. Sa druge strane, kada je kulturni događaj u pitanju treba uočiti da je prikazano dramsko djelo čiji je autor suveren države, đe glavnu ulogu igra popularni glumac i dramski pisac, čije drame ne tako rijetko izvode pozorišne kuće i putujuće pozorišne trupe u regionu.

Poslije uspostavljanja rodbinskih veza sa Romanovima 1889. godine, knjaz Nikola I je udajama ćerki (Romanov, Savoja, Karađorđević, Batenberg) i ženidbom sinova uspješno ostvario povezivanje sa mnogima evropskima dvorovima tako da će se početkom 20. stoljeća o njemu govoriti kao o „tastu Evrope“. Međunarodna pažnja prema Nikoli I Petroviću doživjeće krešendo 1910. godine za vrijeme obilježavanja njegovih jubileja (*zlatni pir* i 50 godina na prijestolu) kada će Crna Gora obnoviti dostojanstvo kraljevine.³⁵ U sklopu velike proslave

³³ Ćerke i mlađi sin knjaza Nikole I. Jelena je buduća kraljica Italije.

³⁴ Anonim, „Svečana predstava ‘Balkanske Carice’“, *Nova Zeta*, I/1889, sv. 7, str. 278.

³⁵ „Prvi od stranih vladara koji je čestitao kralju Nikoli jubilej, bio je rumunski kralj Karol. Rumunsku delegaciju predvodio je general Budisteanu, predsjednik senata. Uslijedili su dolasci Velikog vojvode Adolfa Fridriha, prijestolonasljednika Mekelburg-Strelica, Himli-paše, Velikoga vezira, izaslanika sultana Abdul Hamida. Neposredno pred svečanost u crnogorsku prijestonicu došli su bugarski kralj Ferdinand sa prijestolonasljednikom

Bogumila Vilhar, kao Danica, 1910. godine na Cetinju i u Zagrebu

ponovo će u Zetskome domu premijerno biti prikazana *Balkanska carica*, ali ovom prilikom u izvedbi vrlo ugledne profesionalne teatarske kuće – Kraljevskoga hrvatskoga zemaljskoga kazališta iz Zagreba, sa Bogumilom Vihar u glavnoj ulozi. Među čitavim nizom listova u inostranstvu koji će pisati o proslavi na Cetinju 1910. godine biće i *Chicago Daily Tribune*. Margaret Kanlajf-Oven de Godar, u novinarstvu

knezom Borisom, italijanski kralj Viktor Emanuel III i kraljica Jelena, knjaginjica Jelena od Srbije, Njihova imperatorska veličanstva veliki knez Petar Nikolajević Romanov i Velika knjeginja Milica, knez Franc Josif Batenberg sa suprugom Anom i srpski prijestolonasljednik knez Aleksandar Karađorđević“ (Velimir Vujačić, „Politički kapital s oreolom slave“, Kultura, str. VI, dodatak u: *Pobjeda*, 28. VIII 2010. god.

poznata pod pseudonimom markiza de Fontenoa piše za čikaški list *de* je imala svoju rubriku o proslavi jubileja kralja Nikole I: „...Navela je i da će u večernjim satima celo Cetinje biti po prvi put osvetljeno električnim osvjetljenjem, a da je u cetinjskom pozorištu najavljeno premijerno izvođenje istorijskog komada kralja Nikole, „Balkanska carica“...“³⁶ Jubilarne svečanosti na Cetinju 1910. godine³⁷ svakako zaslužuju veću pažnju i sa ovoga aspekta predstavljaju posebnu temu.³⁸

II Izgradnja Zetskoga doma

Povodom velike kulturne, javne i državne svečanosti početkom maja 1884. godine *Glas Crnogorca* će na prvoj stranici, u uvodniku, donijeti veoma detaljnu elaboraciju promjena koje poslije Berlinskoga kongresa treba da nastupe u državnoj politici Knjaževine Crne Gore. Svečanost je upriličena povodom polaganja kamena temeljca zdanju Zetski dom, koje se gradi po projektu dr Josipa Sladea, arhitekta rodом iz Trogira (Hrvatska). Teba međutim podšetiti da se već u proglasu o izgradnji, koji je „Glas Crnogorca“ donio dva mjesca ranije, ističe čemu će zdanje služiti, odnosno kakve su aktuelne

³⁶ Marquise de Fontenoy, *Chicago Daily Tribune*. August 17, 1910, 4. Navodimo po: Biljana Vučetić, „Izveštaji američke markize o Nikoli I Petroviću“, *Istorijski zapisi*, LXXXIII/2010, br. 4, str. 282.

³⁷ Vidi: Velimir Vujačić, „Obnova crnogorskoga kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910“, Cetinje, 2010; kao i „Obnova crnogorskoga kraljevstva i jubilarne svečanosti 1910 : zbornik dokumenta“ / Velimir Vujačić Luka Milunović Srđan Pejović Stevan Radunović, Cetinje, 2010.

³⁸ Napomenućemo da bi, okviru naše teme u periodu do Prvoga svjetskoga rata, nešto drugačiju svjetlost bacilo razmatranje raznih aspekata poruka proslave stogodišnjice rođenja Petra II Petrovića Njegoša početkom novembra 1913. godine. Vidi: Luka I: Milunović, *Crnogorsko glumište*, Cetinje Podgorica, 2017, str. 423–468.

preokupacije crnogorske državne uprave i društva: „ U tom zdanju, osim mjesta za čitaonicu, biće napravljene dvorane za biblioteku sa zbirkama i jedna poviša dvorana za skupove, besjede, pozorišne prestave, gimnastiku i druge korisne narodne radove i zabave. U „Zetskom Domu“ biće također određen lokal za narodni muzej,...“³⁹

Autor uvodnika *Glasa Crnogorca* koji smo pomenuli će, povodom početka radova na izgradnji Zetskoga doma, veoma precizno opisati stremljenja državne politike:

„Cetinje, a s njim i cijela Crna Gora, slavilo je u prošli utornik, 1. Maja, rijetku svetkovinu, upravo prvu ovakvoga roda, od kako je Crne Gore.

Položen je toga dana temeljni kamen u „Zetski dom“.

.....

A ima se i rašta svetkovati i radovati tome narod crnogorski, jer je to znameniti čin, koji po značaju svome otvara novu eru u istoriji Crne Gore, novi obrt u razvoju našega narodnoga i državnoga života.

Podižući u „Zetskom domu“ hram prosvjete Crna Gora praštala se sa krvavom prošlošću, svojom, koja joj je istina dosta slave donijela na bojnome polju, no koja joj nije dopuštala, da sebi na svome ognjištu uždi onaj vestalski oganj prosvjete, na čijoj se svjetlosti i toploti uzdižu toliki drugi narodi.

Praštajući se sa tom prošlošću Crna Gora uzima na sebe ulogu nove misije. Stojeći na najzapuštenijem kraju balkanskoga poluostrva ona je od sada pozvana da na tom kraju prednjači svojim napretkom u kulturnim podvizima, da moralnim oružjem

³⁹ „Braćo Crnogorci!“, *Glas Crnogorca* XIII/1884, Broj: 10, str. 4. Napomenućemo da je tekst o Zetskome domu dobio čitavu stranicu (od ukupno 4 na koliko je list bez povremenih, ne tako čestih priloga izlazio) što se po datom prostoru može mjeriti sa onima, zaista rijetkima, priložima o najvažnijim događajima u državi i svijetu.

čini mirna, ali trajna osvojenja, da od sebe učini središte koje će bez ikakvoga usiljenja, samo od sebe, i moralnom snagom svojom privlačiti k sebi srodne i susjedne elemente, da bude rasadnik novovjekovnih tvorevina na jednome zemljištu, na kom još srednji vijek sa svjema svojima nepodobama carstvuje, da bude viđelo posred mraka u koji su umotani ovi divni, ali po nesreći zapušteni krajevi.

Uloga je ova ne manje časna nego što je bila dojakošnja krvava Crne Gore.⁴⁰

Nakon ovoga, zbog jasnih i slikovitih političkih iskaza, nešto dužega citata treba uočiti: sa jedne starne, pišući o kulturnima pregnućima šalju se otvorene poruke o željenima karakteristikama državne politike koje su se, zahvaljujući upravo angažovanju u kulturi, evo već počele i neposredno ostvarivati dok, sa druge strane, upravo kulturni događaji trebaju biti glavno uporište i potvrda potpune izvjesnosti opredjeljenja (političke volje) za sprvođenje politike koja se najavljuje i promovise. U uočenome smjeru je bila i svečana bešeda knjaževa ađutanta, Jovana Popovića-Lipovca izgovorena istim povodom i naravno integralno objavljena u pomenutom broju *Glasa Crnogorca*: „... mi stupamo sada u novu eru, u eru rada i napretka, gdje uz jatagan, radi um i znanje, u eru kojoj se najbolje može odnijeti ona narodna izreka, da *svijet na mlađima ostaje*. I doista sada je red na nas mlađe pokoljenje, da pokažemo, e smo dostojni sinovi naših predaka. A njihove uspomene bićemo dostojni samo onda, ako u stanju budemo da

⁴⁰ Anonim, „Cetinje, 5. maja“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 19, str. 1. Navodimo po: 1884 – *Godina pozorišta : kroz 'Crnogorku' i 'Glas Crnogorca'*, / Luka Milunović, Cetinje, 1992, str. 66–7. *Glas Crnogorca* u to vrijeme uređuje Jovan Pavlović, pa sa velikom izvjesnošću možemo kazati, da je upravo on autor i ovoga teksta koji je, kako je uobičajano u ovakvima slučajevima, inspirisan i po ustaljenoj praksi prije objavljivanja pročitana na Dvoru, ili kako se tada govorilo, *na najvišemu mjestu*.

u kulturnoj borbi odigramo onu ulogu, koju su oni odigrali u vojničkoj borbi.“⁴¹

Navodeći ove jasne iskaze mi se ovom prilikom ne pitamo da li je promovisana državna politika zaista realna, iskrena, ili čak moguća. Nas interesuje da ukažemo na pozorište, odnosno tekstove o pozorišnim i uopšte kulturnim događajima, kao korišćenu priliku i sredstvo distribucije političkih poruka i promocije državne politike u inostranstvu, te doticaje koje je teatar imao (ili koji su mu dodjeljivani) sa diplomatskim dužnosnicima i njegovim zadacima.

Kada sa ovoga aspekta govorimo o Zetskome domu – kao velikoj temi u crnogorskoj periodici iz oblasti ne samo teatra i kulture toga vremena – treba napomenuti da je njegova izgradnja prvih nekoliko godina finansirana uglavnom dobrovoljnim priložima. U štampi su uredno bilježeni svi prilozi, isticano je ako bi neka donacija došla iz inostranstva, naročito ako se radilo o uglednijoj ličnosti, te naravno posebno ako bi donator bio neko od diplomatskih predstavnika, članova evropskoga plemstva, ili aristokratije. Krajem 1884. godine *Glas Crnogorca* bilježi da je ruski diplomatski predstavnik na Cetinju Kimon Emanuilovič Argiropulo dao 300 fijorina kao prilog za izgradnju i uređenje Zetskoga doma.⁴² Štampa će takođe zabilježiti da je marta 1885. godine: „Njegovo Carsko i Kraljevsko Visočanstvo Veliki Vojvoda Ivan Salvator...“ donirao 500 fijorina, dok je, septembra 1886. godine, grof Đorđe Vojnović priložio 50 fijorina, ...

⁴¹ Ibidem, str. 1–2 (nav. izvor, str. 73).

⁴² „Prilozi za zidanje ‘Zetskoga doma’“, *Glas Crnogorca*, XIII/1884, br. 52, str. 3. navodimo po: *Donatori Zetskog doma: drugo dopunjeno i prošireno izdanje* / Luka I. Milunović, Cetinje, 2006, str. 73. O učešću Rusa u kulturnim pregućima u Crnoj Gori do Prvog svjetskoga rata vidi: Лука И. Милунович, *Знаменитые русские и театральная жизнь в Княжестве Черногории, Россия и Балканы : в течение последних 300 лет*, (Zbornik radova sa naučnoga skupa), Подгорица / Москва, 2012. str. 553–74.

Nekoliko godina poslije početka radova na Zetskome domu slične poruke poslate su i u svečanoj bešedi dr Lazara Tomanovića održanoj povodom početka korištenja prostora u ovome, doduše još nedovršenome zdanju: „Crna Gora je do juče bila stanom ratničkim. To je uzrok s kog je Crna Gora pa i njena prestonica toliko izostala u prosvjeti i društvenome životu. No teker je Crna Gora malo obezbijedila svoj državni život, mi vidimo, da se u njoj razvija rad mira, u kome je klica kulture; mi vidimo, da se u njoj stala razvijati prosvjeta i društveni život.

A tome kulturnome napredku najbolji je dokaz ovo zdanje, u kome smo se sabrali, ...“⁴³

Donatore i donacije za Zetski dom štampa će bilježiti i poslije završetka opšte akcije na prikupljanju priloga i početka prikazivanja predstava (1888. god) u ovome iako tada još uvijek nedovršenome zdanju. Sa posebnom pažnjom praćene su donacije i pokloni koji dolaze iz inostranstva: Jovan Luković poklonio je muzeju Zetskoga doma: „dvije kašete raznovrsnijeh i dragocjenih školjaka i okamenotina iz Crvenoga mora.“ (1891); G.O. fon Hofner iz Bombaja, načelnik ovdašnje agencije austrijskoga Lojda, poslao je za muzej u Zetskome domu: „...zbirku raznijeh zmija i drugih rijetkih reptilija,...“ (1892); Marko Andrić, pomorski kapetan iz Trsta priložio je 50 fijorina (1894); ...⁴⁴

Zapise o Zetskome domu od samoga početka njegove izgradnje objaviće mnogi posetioci Cetinja. Pored opisa i komentara koji odišu oduševljenjem i pohvalama, bilo je, doduše u mnogo manjemu obimu, i onih čiji autori nijesu dijelili ushićenje ovim zdanjem crnogorske kulture. U izvještaju koji je na osnovu zapažanja tokom boravka u Crnoj Gori 1889. godine napisao tršćanski advokat dr Rabl za potrebe osiguravajućega

⁴³ Anonim, „(Cetinjska čitaonica)“, *Glas Crnogorca*, XVII/1888, br. 44, str. 3.

⁴⁴ Navodimo po: *Donatori Zetskog doma: drugo dopunjeno i prošireno izdanje*/ Luka I. Milunović, Cetinje, 2006, str. 90, 180, 212–3.

društva iz Trsta pominje i Zetski dom: „Ponos Crne Gore, pozorište koje se sad gradi, nezgrapna je građevina malih srazmera i sav ukras sastoji se od četiri ciglana stuba koji nose jedan zabat sa satom“.⁴⁵

Nije prilika da navodimo čitav niz inostranih autora, odnosno njihovih zapisa koje su ostavili o Zetskome domu, ali ipak držimo da zaslužuje za ilustraciju pomenuti nešto detaljniji opis dvojice Francuza koji je nastao nekoliko godina kasnije od već pomenutoga. U putopisu dvojica Francuza Anri Avelo (*Henri Louis Avelot*) i Žozef de la Nezijer (*Joseph de La Nézière*) ne bez iznenađenja, opisuju Zetski dom: „Cetinje sada ima operu kao njegove dvije velike sestre – Beč i Pariz. To je dosta prostrano zdanje sa galerijom na stubovima, čija je unutrašnjost čudno jednostavna; umjesto obične draperije, pozorišna zavjesa je ukrašena snažnim likovima ratnika u nacionalnoj nošnji. U sali ima dvanaest drvenih klupa za gledaoce, šest na desnoj i šest na lijevoj strani; u dnu sale je mala loža obložena crvenom jedrenskom tkaninom, za knjaza i njegovu porodicu.“⁴⁶ Možemo reći da će do Prvoga svjetskoga rata Zetski dom ostati nezaobilazna tema stranaca koji su objavljivali svoje utiske o boravku na Cetinju i u Crnoj Gori.

⁴⁵ Deset godina kasnije srpski konzul u Trstu došao je do ovoga izvještaja i dostavio ga Ministarstvu inostranih djela Kraljevine Srbije. Dokumentat je objavljen 2009. godine u okviru zbornika *Istorija srpske diplomatije – dokumenta*. Ovđe citiramo po referatu sa naučnoga skupa *Nikola I Petrović Njegoš u društvenom životu Crne Gore i Balkana*, Cetinje, 2010. god. jednoga od autora ove publikacije (Miroslav Perišić, „Slika društva u Crnoj Gori krajem 19. veka u izveštajima generalnoga konzula Kraljevine Srbije u Trstu“, *Istorijski zapisi*, LXXXIII/2010, br. 4, str. 113).

⁴⁶ Opis utisaka sa putovanja po Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Crnoj Gori Francuzi A. Avelo i Ž. de la Nezijer (Pariz, 1896. god) posvećuju: „Njegovom visočanstvu Nikoli I Knjazu crnogorskom“.

Ukazujući na pisanje štampe o razvoju pozorišta počevši od osamdesetih godina 19. stoljeća ilustrovali smo i osnovne konture državne politike koju je, kako je to javno isticano, Crna Gora željela da sprovodi. U napisima o pozorištu (prikazivanje predstava, ili izgradnja teatra dominantno, ali doduše u manjoj mjeri i druge teme) koje donosi kako domaća, ali naravno mnogo rjeđe i strana periodika, srijetamo jasne iskaze o političkima stremljenjima crnogorske države. Pokretanje niza kulturnih djelatnosti i navlaštito redovnoga pozorišnoga života od 1884. godine bila je zgodna prilika i dobra potpora da se takve nakane javno prezentiraju i time podrži rast međunarodnoga ugleda države i njenoga vladaoca. Kroz pisanje u štampi o kulturnima pregnućima će se detaljno ističu aktuelna politička stremljenja sasvim se jasno može očitovati ostvarena direktna korespondencija između potrebe promocije (novih) političkih ciljeva države i početka dinamičnoga razvoja pozorišnoga života u Knjaževini Crnoj Gori.

U fokus pažnje smo, sa aspekta prezentacije političkih poruka, postavili pozorišni život posmatrajući ga dominantno kroz dva aspekta tokom osamdesetih godina 19. stoljeća. Tako su ovom prilikom van dovoljene pažnje ostali drugi važni kulturni događaji koji se mogu posmatrati i iz ugla međunarodnih odnosa. Ovo se naročito odnosi na (1) proslavu 400 godina crnogorskoga štamparstva i izdavaštva koja je ostvarila znatan međunarodni eho, kao i (2) kulturne programe realizovane u okviru jubilarnih svečanosti 1910. godine, ali i druga kulturna pregnuća, naravno u skromnijemu obimu.

Aktivnosti u crnogorskoj kulturi se naročito intenzivno odvijaju osamdesetih godina 19. stoljeća, u vrijeme snažnije izraženoga posljeratnoga poleta kada već postignuti rezultati na međunarodnome planu (pobjeda u ratu, dobijanje priznanja međunarodnoga suvereniteta, te značajno povećanje državne

teritorije sa izlazom na more) otvaraju snažna očekivanja bržega ukupnoga razvoja države i naročito skorijega bogatijega života njenoga stanovništva. Državni ciljevi se tada visoko postavljaju i u oblasti kulture. To je vrijeme kada se uz oslonac na upravo stvorene pretpostavke dominatno govori o opravdanim potrebama države i društva.

Prva od etapa u razvoju crnogorskoga glumišta na koju smo ukazali će se, kako po intenzitetu, tako i drugima karakteristikama, znatno razlikovati od svih drugih (pokretanje i intenzivan razvoj domaće produkcije, početak izgradnje prvoga pozorišnoga zdanja, pojava dramskih djela, pozorišne kritike i časopisa za oblast kulture, ...) što sve nije moglo ostati neprimijećeno u inostranstvu.⁴⁷ Posebnu specifičnost činilo je i to što samo u ovoj etapi pozorišne predstave organizuju, ali i igraju uloge u njima, članovi crnogorske intelektualne elite, visoki državni dužnosnici i knjaževi rođaci, dok je autor djela koje se najčešće izvodi na sceni sam suveren države, knjaz Nikola I Petrović. Zbog svega se figurativno može reći da je sa prolaskom etape o kojoj govorimo prošlo i *herojsko doba* crnogorskoga glumišta.

Ostvarivani rezultati ekonomskih aktivnosti međutim, neće potrebnom snagom podržati očekivani, promovisani i potrebni razvoj države. U prilikama kakve će se formirati u državi i društvu uopšte, prvo, obično, zastaje finansiranje pregnuća na zadovoljavanju kulturnih potreba. Zato će izgradnja pozorišta dugo trajati, a znatniju redovnu domaću pozorišnu produkciju (iako još uvijek amatersku) će uglavnome supstituisati povremena (u proseku svake druge godine po jedno) gostovanja

⁴⁷ Razmatrajući pisanje periodike u Rusiji Pavel Apolonovič Rovinski će u novosadskome *Javoru* istaći: „Pa eto ti pretresaju 'Balkansku caricu' od Beča do Londona, od varoši cjelog svijeta Pariza, do Petrovgrada, sjeverne Palmire.“ (P. Rovinski, „Balkanska carica pred sudom ruske žurnalistike“ *Javor*, XII/1885, br. 26, 27 i 28).

Bina u Zetskom domu danas

putujućih profesionalnih trupa iz okruženja. Nastaje vrijeme kada će se pri ocjenjivanju postignuća u razvoju države i uslova života stanovništva javno sve više govoriti o postojećoj (naslijeđenoj) razini razvijenosti (posljedica uslova života kroz minula stoljeća) kao veoma teško savladivome, limitirajućemu faktoru, nego o opravdanim društvenim očekivanjima i traženju mogućih puteva kako da se realne potrebe što prije počnu zadovoljavati.

Rezultati razvoja crnogorskoga glumišta, kuture i društva uopšte tokom osamdesetih godina 19. stoljeća, zajedno sa refleksijama u diplomatskoj sferi na koje smo ovđe nastojali da ukažemo, ostaju zato svjedočanstva uglavnome o mogućnostima i mogućim namjerama dok će se, do Prvoga svjetskoga rata, u realnome životu Crne Gore postizati mnogo skromniji dometi (treba međutim uvijek imati na umu: „...neka stvar time što postaje ne postaje nužna.“⁴⁸).

⁴⁸ Seren Kjerkegor, *Filozofske mrvice*, Beograd, 1990, str. 80.

Aktuelne prilike u državi i društvu, koje je uz spoljne uticaje ipak dominantno kreirao kvalitet ostvarenih rezultata, će učiniti da se na razmeđu 19. i 20. stoljeća, kada je afirmativni pristup u pitanju, u inostranstvu sve češće i sa više argumenata javno govori o vladaocu, knjazu-pjesniku i njegovima porodičnima vezama sa dvorovima Evrope, a sve manje o postignućima u kulturi i ukupnome društvenome razvoju Knjaževine Crne Gore.